

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження впливу історичної науки на еволюцію та функціонування української національно-державницької ідеї – одна з найактуальніших і найважливіших проблем сучасної історіографії. За останнє десятиліття вітчизняні вчені неодноразово зверталися до різних аспектів цієї проблематики. У своїх працях вони майже одноставно підкреслюють, що радянська історіографія повністю ігнорувала історію української національної державності. Не заперечуючи фактів замовчування чи навіть відвертої фальсифікації даної теми вітчизняними вченими 20 – 80-х рр., разом із тим, зазначаємо, що твердження про повне ігнорування ними проблем державності України є помилковим. Воно свідчить, по-перше, про інколи не виправдано зневажливе й упереджене ставлення до наукової спадщини радянської історіографії, про однобічний і спрощений підхід до її оцінки, по-друге, про відсутність ґрунтовного аналізу досить складних і неоднозначних внутрішніх закономірностей її розвитку, зокрема, нез'ясованість тих особливостей, які дозволяли вченим висвітлювати деякі аспекти історії української національної державності.

Після державницьких змагань 1917 – 1920 рр. у ментальності українського народу закріпилася ідея національної окремішності. Фактично це визнавалося і враховувалося більшовиками у вирішенні “українського питання”, зокрема, в створенні ілюзії про еволюцію радянської України до справжньої національної державності. Водночас частина українських істориків – представників “немарксистської” школи доводила факт спадкоємності (“тяглості”) державницької ідеї, перманентного процесу національного державотворення в Україні, починаючи з часів Київської держави. Проте вже в 20-ті, а особливо в 30-ті роки жертвами “боїв” більшовицького тоталітарного режиму з “українським буржуазним націоналізмом” на історичному науковому “фронті” стали не тільки вчені, а й їхні праці, концепції, окремі теми, поняття тощо. Одночасно з нав'язуванням марксистської схеми української історії до числа заборонених для висвітлення тем потрапили деякі з етапів розвитку національної державності, які обстоювала “немарксистська” історіографічна школа. Виступаючи проти розгляду історії України як окремого історичного процесу, радянська історіографія, зокрема, однозначно заперечувала “буржуазно-націоналістичну” тезу М.Грушевського, згідно з якою “Київська Русь є першою формою української державності”. Натомість доводилося, що вона є “колицкою трьох народностей – російської, української та білоруської”. Н.Полонська-Василенко, якій у довоєнні роки довелося працювати в Інституті історії України АН УРСР, свідчила: “Уся праця співробітників була підкорена директивам партії, головною з яких було – виявляти єдність українського та великоруського народів, благодійний вплив на українську культуру “старшого брата”¹.

За цих умов наукова розробка різноманітних теорій української національної державності, дослідження історичних етапів її становлення не могли стати об'єктами вивчення вітчизняною історіографією. Завдання ґрунтовного дослідження цілого комплексу проблем, пов'язаних з таким складним історичним феноменом як держава, в цей час вирішувала українська зарубіжна історико-політична наука. Натомість радянські історики, долаючи ідеологічні перешкоди, мали змогу висвітлювати цю проблематику лише в обмеженій, примітивній формі.

Слід зазначити, що наукові концепції М.Грушевського та інших визначних істориків, які досліджували проблеми української державності, мали суттєвий вплив на формування історичних поглядів вітчизняних учених довоєнного часу. Тепер, коли концепції національної державності України піддавалися гострій критиці з боку істориків-марксистів, вчені змушені були йти на поступки вимогам тоталітарного режиму, значною мірою перекреслюючи здобутки своїх попередників. Разом з тим, вони не могли повністю ігнорувати того факту, що українці в минулому мали національну державність. Тому історики висвітлювали, звичайно обов'язково “з класових позицій”, ті етапи розвитку державності України, на які ще не розповсюджувалось офіційне “табу”. Спираючись на положення Ф.Енгельса, згідно з яким “тенденція до створення національних держав... є одним з найважливіших підойм прогресу в середні віки”², радянські вчені деякий час визнавали існування державних утво-

рень в період після розпаду Київської держави. Так, К.Гуслистий писав, що спадкоємцями Давньоруської держави на території України стали самостійні землі, які являли собою “великі феодальні князівства-півдержави”. В цей же період, згідно з інтерпретацією радянського вченого, виникла “тенденція до створення з окремих феодальних князівств-півдержав великих феодально-державних об’єднань – національних держав”. До таких національних держав К.Гуслистий відносив Галицько-Волинське князівство, яке стало “політичним центром українських земель, тривалий час відіграло “головну роль в історії України і прагнуло об’єднати роздроблені українські землі в єдину централізовану державу”³.

Спираючись на надбання вітчизняної історіографії, радянські вчені вважали, що реальним і науково доведеним фактом, який, до того ж, не суперечить теоретичним основам марксизму, є існування української національної державності в XVII ст. Так, М.Петровський у зв’язку з цим писав, що: вже в другій половині XVI ст. український народ прагнув “досягти національної незалежності” від Польщі; в лютому 1649 р. Б.Хмельницький ставив “питання про возз’єднання українського народу в українській державі”, до складу якої мали увійти західно-українські землі; в роки Визвольної війни середини XVII ст. “оформилась і зміцніла українська держава”⁴.

Кардинальні зміни в ставленні вітчизняної історичної науки до проблеми української державності відбулися в середині 40-х років. Компартійне керівництво почало активно пропагувати національні традиції та цінності російського народу. “Доброзичливе ставлення до цінностей народів поза межами країни стало сприйматися як антирадянський космополітизм, а позитивна оцінка традицій народів СРСР тепер кваліфікувалася як “буржуазний націоналізм”, – цілком справедливо підкреслює С.Кульчицький⁵. Відродження великоросійського шовінізму свідчило про зміну курсу в національній політиці ВКП/б/, що вимагало відповідної переорієнтації й у висвітленні минулого України, зокрема, історії національної державності. Все більшого поширення набувала точка зору, що власне державність не може бути “ключем” до вивчення українського історичного процесу. Вітчизняним ученим ще наполегливіше, ніж раніше, нав’язувалася ідея “історичної спільності” українського та російського народів, що обумовлювало поглинання історії України історією Росії.

Щоб повернути українських учених на шлях формування нових концептуальних засад вітчизняної історії відділ пропаганди й агітації ЦК КП/б/У провів з ними три наради. Виступаючи на одній з таких нарад у березні 1945 р., історик М.Супруненко підтверджував, що в Інституті історії України АН УРСР “питання боротьби українського народу за свою державну незалежність” до нинішнього часу було актуальною проблемою, яка вирішувалася в теоретичних суперечках. Водночас радянський учений констатував: “Останній час ми можемо помітити... певну тенденцію змазати питання боротьби українського народу і здатність його до створення самостійної держави”⁶.

За нових умов значно активізувалася боротьба з історичною концепцією М.Грушевського. В серпні 1946 р. М.Хрущов офіційно застеріг вітчизняних учених від спроб “відродити буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського та його “школи”, вказавши на “серйозні помилки націоналістичного характеру” в українській історичній науці⁷. Але особливо негативну роль у розвитку вітчизняної історіографії відіграла постанова ЦК КП/б/У “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” від 29 серпня 1947 р. Співробітники цієї установи звинувачувалися в тому, що вони, “не розібравшись у марксизмі-ленінізмі й не звільнившись від впливу українського націоналізму, виявилися розповсюджувачами... ідеології українського націоналізму”. Головна помилка істориків, на погляд компартійних ідеологів, полягала в тому, що “вони йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів”, орієнтуючись у цьому питанні на працю М.Грушевського “Історія України-Руси”⁸. В результаті прийняття вищеназваної постанови, за словами М.Брайчевського, в наукових закладах “утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб”⁹. Наприкінці 40-х років фактично під диктовку партійних ідеологів радянськими істориками були написані праці, в яких українська національна державність до проголошення радянської влади у Харкові в грудні 1917 р. навіть не згадувалася.

Остаточна нова радянська концепція української державності сформувалася на початку 50-х років у процесі підготовки партійно-державної постанови, присвяченої ювілею підписання Переяславської угоди, а також – “марксистсько-ленінської”, згідно з вимогами постанови 1947 р., “Історії Української РСР”. Спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією” (1953) визнавала лише “процес складання української державності”, який відбувався в ході Визвольної війни 1648 – 1654 рр. При цьому наголошувалося, що тогочасна державність України не набула завершеної форми, тобто – була неповноцінною. Партійно-державний документ декларував, що “національна Українська держава” – це “вікова мрія” українського народу, яка здійснилася лише тоді, коли він “пішов по шляху соціалізму”¹⁰.

Ця схема позбавляла вчених можливості об'єктивно висвітлювати минуле української національної державності на різних історичних етапах, що яскраво продемонстрував написаний ними, за допомогою московських учених і під контролем найвищого партійно-державного керівництва УРСР, перший том “Історії Української РСР” (1953). У ньому відображалася нова радянська концепція, в якій не було місця повноцінній національній державності в минулі століття української історії. М.Брайчевський, аналізуючи його зміст, наголошував: “Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності”, а “незалежне існування було величезним злом для нашого народу”¹¹.

Однак, у середині 60-х років за умов лібералізації суспільно-політичного життя, послаблення ідеологічного тиску та цензури, радянські вчені отримали можливість звернутися до заборонених раніше тем, у тому числі й до проблеми української національної державності. Так, О.Апанович у статті “Національно-визвольні війни в епоху феодалізму” (1965) писала, що вже наприкінці XVI ст. фактор “загострення зовнішньої небезпеки... прискорював як виникнення національної самосвідомості, так і державну консолідацію”. Наголошуючи на досягненні українським народом високого рівня національної самосвідомості, вчена доводила, що йому, “як і всім народам, на певному історичному етапі властиве було прагнення до політичної самостійності, національної незалежності...”. Галицько-Волинське й Київське князівства О.Апанович називала українськими, вказуючи, що з ліквідацією останнього (1471) Україна втратила свою державність. Вчена доводила, що Запорозька Січ також була “державним утворенням, політичною організацією”, яка вже в XVI ст. виявляла “деякі буржуазні ознаки”, виступала “прообразом ранніх буржуазних республік”. Створений українським козацтвом суспільно-політичний устрій вона трактувала як “напівдержаву”. В ході Визвольної війни середини XVII ст. “українська державність набула свого дальшого розвитку”, і, як зазначала О.Апанович, Україна ввійшла до складу Московії “як держава”¹².

Інший радянський учений, один із авторів першого тому переробленої “Історії Української РСР” (1967) І.Бойко стверджував, що Запорозжя перетворилося “в національно-політичний центр боротьби”, де “поступово формувалися основи української національної державності”, а в ході Визвольної війни середини XVII ст. утворилася “молода українська держава”, яка “мала основні риси феодальної республіки”. Водночас, дотримуючись офіційного положення, він писав, що за “несприятливих обставин процес формування української державності не міг завершитись створенням суверенної держави...”¹³. Згодом в поглядах І.Бойка на цю проблему відбулася помітна історіографічна еволюція. Визначаючи хронологічні рамки “державності українського народу”, в статті “До питання про державність українського народу в період феодалізму” (1968) він доводив, що її “початки... сягають у сиву феодальну давнину”. Це явище вчений датував XII ст., коли на території України існували “спадкоємці Київської держави” – “державно-князівські утворення”. Радянський учений наголошував, що “етнічною основою цих державних утворень була та частина єдиного руського народу, яка розселилась в основному на території сучасної України, і з якої згодом сформувалась українська народність, а пізніше – і українська нація”. Традиції української державності продовжило Галицько-Волинське, а найдовше – Київське князівство, з ліквідацією якого він пов’язував “втрату українським народом своєї національної державності”, що затримало розвиток української нації. Період вимушеної бездержавності України, на його думку, тривав лише до кінця XVI ст., після чого почали утворюватися “в зародковому стані... органи української національної державності” – військово-адміністративні владні структури Запорозької Січі, де сформувався “специфічний суспільний лад”. Однак “вищий етап” у формуванні української національної державності, яка, за словами І.Бойка, “є незаперечним фактом”, припадає на період Визвольної війни середини XVII ст. Після входження України до складу Московської держави, на думку вченого, створений державно-політичний устрій не припинив своє існування. Ця подія започаткувала “новий етап у розвитку української національної державності”, оскільки “основи державно-політичного ладу... залишилися непорушними”. Крім того, вчений підкреслював, що “в самій своїй основі автономний державно-політичний лад України проіснував сторіччя”, хоча “він, як усякий державно-політичний організм, зазнавав змін”. Завершуючи виклад концепції державності України, І.Бойко повернувся до офіційної схеми. Констатуючи відсутність в українського народу з кінця XVIII ст. до початку XX ст. “національної державності на будь-якій території”, він наголошував, що можливість “створити свою національну соціалістичну суверенну державу” йому забезпечила “жовтнева революція”¹⁴.

Отже, в другій половині 60-х років деякі радянські історики здійснили певний “прорив” у висвітленні занедбаної офіційною історіографією проблеми української національної державності. Між тим, обґрунтування факту її існування в період XII – XV і XVII – XVIII ст. не було новою концепцією в українській історичній науці. До того ж, оновлені погляди, як і раніше, спиралися на марксист-

сько-ленінську методологію, мали фрагментарний характер. Найголовніший здобуток тогочасних учених, на наш погляд, полягав у спробі спростування офіційної схеми історії української національної державності, викладеної в постанові “Про 300-річчя...”. Однак, уже на початку 70-х років почався новий партійно-ідеологічний наступ проти “буржуазного націоналізму” в Україні, який вплинув і на розвиток вітчизняної історичної науки. Радянські вчені були змушені знову повернутися до догматичного положення партійно-державної постанови 1953 р.

Окремо слід звернути увагу на ставлення радянської історіографії до проблеми української національної державності періоду 1917 – 1920 рр. Починаючи з 20-х років політичний досвід та історичні традиції українського національного державотворення 1917 – 1920 рр. залишалися неоціненними й недослідженими радянськими вченими. Історія державності України доби національно-визвольних змагань висвітлювалася лише в рамках більшовицької моделі – УСРР, що утвердилася після поразки Української революції. Проте проблеми “робітничо-селянської національної держави” подавалися неадекватно, відверто й цілеспрямовано фальсифікувалися. Інші державні формації цього періоду, які були невід’ємними складовими частинами спільного національного державотворення (Українська Народна Республіка доби Центральної Ради і Директорії, гетьманська Українська держава, Західно-Українська Народна Республіка), радянськими вченими взагалі не бралися до уваги, не вважалися за справжню державність.

Після майже двох десятиліть свідомого замовчування історії української національної державності, не враховуючи спотвореного висвітлення радянської форми державності, наприкінці 80-х років вітчизняна історіографія знову звернулася до цієї теми. Це обумовлювалося передусім переосмисленням історичного минулого, спричиненим горбачовською “перебудовою”, початком національного відродження України. М.Брайчевський, обґрунтовуючи віковічні державницькі традиції українців, у виступі на Установчому з’їзді Народного Руху України (вересень 1989 р.) стверджував, що українська державність зародилася в “епоху визрівання у наших предків феодальної системи відносин” (II – IX ст.). “Важливою ланкою” цього процесу історик називав Антське царство (II – VII ст.), відтак упродовж VII – IX ст. сформувалася нова держава – Київська Русь. Після розгрому Київської держави татаро-монголами її прямим спадкоємцем стало “перше Українське королівство” – Галицько-Волинська держава, яка “зберігала досить широку політичну та економічну автономію” в складі Великого князівства Литовського. “Другим Українським королівством”, яке було реальним “втіленням української державності”, вчений називав Київське князівство. Згодом “функцію української державності” взяла на себе Запорозька Січ, яка створила “унікальну для середньовіччя політичну організацію – козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм”. У результаті Визвольної війни середини XVII ст. козацька республіка “остаточно оформляється як демократична держава” і навіть приєднання до Росії, на погляд історика, “не відбилося істотно на її характері та соціальній природі”. Лише під тиском російського царизму українська національна державність була ліквідована в середині 70-х років XVIII ст.¹⁵

Слід підкреслити, що твердження М.Брайчевського про існування української національної державності в XII – XVIII ст. фактично повторювало погляди вищеназваних вітчизняних істориків. Між тим, в авторській концепції було сформульовано три положення, які вперше прозвучали в радянській історіографії. По-перше, як уже зазначалося, М.Брайчевський обстоював найнижчі за весь період існування радянської історіографії хронологічні рамки виникнення української державності. По-друге, він першим з радянських учених визнав Українську Народну Республіку як реальне національно-державне утворення періоду визвольних змагань. М.Брайчевський зокрема, стверджував, що Центральна Рада була “органом державного будівництва в масштабах цілої України”, відзначав її позитивні здобутки – утворення УНР, відокремлення України від Росії, проголошення державної незалежності УНР. По-третє, історик висунув тезу про ліквідацію української національної державності після входження УСРР до складу СРСР, що також суперечило офіційній концепції¹⁶.

Публічне викладення М.Брайчевським власної концепції історії української національної державності, яка обґрунтовувала безперервність її традиції, можливість частково звільнитися від політико-ідеологічних настанов започаткували процес кардинальних змін у ставленні радянської історіографії до цієї проблеми. Відмовляючись від догматичних офіційних концепцій, учені прагнули віднайти нові підходи до висвітлення історії державності України. Так, восени 1990 р. В.Смолій і О.Гуржій опублікували статтю “Становлення української феодальної державності”, в якій доводили, що “витоки української феодальної державності” простежуються з періоду існування Київської Русі, далі “традиції державного будівництва на українських землях” продовжують Галицько-Волинське та Київське князівства, Запорозька Січ, нарешті, Українська держава середини XVII ст., яка, як підкреслювали вчені, “існувала вже у завершеному вигляді”¹⁷. В грудні того ж року на сторін-

ках “Українського історичного журналу” було вміщено матеріали “круглого столу” на тему: “Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми”. Відомі вітчизняні вчені в своїх виступах декларували тезу про те, що Запорозька Січ була одним із важливих етапів у процесі формування української національної державності, закликали до з’ясування ролі українського козацтва в утворенні національної держави та її розвитку¹⁸.

Ці публікації свідчили, по-перше, про незнищеність ідеї національної державності, яка хоч і в значно обмеженій формі, але все ж продовжувала функціонувати в радянській історичній науці, по-друге, про початок нового етапу вивчення історії національної державності вітчизняними вченими, який став тією з’єднувальною ланкою, що поєднала досить скромні здобутки радянської історіографії з ґрунтовними дослідженнями, здійснюваними в наступні роки.

Таким чином, радянська наука визнавала право на існування історії української національної державності лише періодично, на певних етапах свого розвитку (крім радянської форми державності, яка визнавалася завжди). Однак, навіть звертаючись інколи до цієї проблематики, вітчизняні вчені змушені були вивчати й висвітлювати її в обмеженому хронологічно, тематично та методологічно діапазоні. В результаті, переважній більшості громадян УРСР бракувало знання історії державності України; традиції національного державотворення не стали надбанням їх політичної культури. Негативні наслідки цього явища яскраво виявилися на початковому етапі розбудови нової української державності в 90-ті роки. Разом з тим, на нашу думку, не слід відкидати того факту, що звернення офіційної радянської історіографії до цієї проблематики на рубежі 80 – 90-х рр. відіграло важливу позитивну роль у процесі пошуку шляхів утвердження ідеї державної незалежності та її практичного втілення. Проголошуючи 24 серпня 1991 р. створення незалежної держави – України, Верховна Рада підкреслювала, що в прийнятті цього рішення спирається на “тисячолітню традицію державотворення на Україні”¹⁹.

¹Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С. 26.

²Див.: Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 392.

³Історія України. – Т. 1. – Уфа, 1943. – С. 98, 102, 123, 125, 128.

⁴Нарис історії України. – Уфа, 1942. – С. 61, 69, 71, 76.

⁵Кульчицький С. Концепції вітчизняної історії // Історія України. – 1997. – № 33.

⁶Національні відносини в Україні у XX ст. – Зб. докум. і матер. – К., 1994. – С. 267.

⁷Рішуче поліпшити добір, розстановку і виховання кадрів // Партробітник України. – 1946. – № 8. – С. 8.

⁸Національні відносини в Україні у XX ст. – С. 291, 293.

⁹Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? // Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археол. студії. Публіцистика. – Н.-Й. – К., 1999. – С. 489.

¹⁰Радянська Україна. – 1953. – 9 грудня.

¹¹Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? – С. 498.

¹²Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журнал. – 1965. – № 12. – С. 30, 32, 37, 38.

¹³Історія Української РСР. – Т. 1. – К., 1967. – С. 162, 221, 222.

¹⁴Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журнал. – 1968. – № 8. – С. 27, 28, 29, 31, 32, 35, 37, 38.

¹⁵Свідповідь М.Брайчевського // Літ. Україна. – 1989. – 12 жовтня.

¹⁶Там само.

¹⁷Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 10. – С. 13, 14 – 17, 19.

¹⁸Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 12. – С. 14, 22.

¹⁹Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 1063.

Valeriy Pavlenko, Serhiy Pyvovar. The idea of the Ukrainian national statehood in the soviet historiography.

In this article the peculiarities of the studying and highlighting of history of the Ukrainian national statehood in the Soviet Historiography are analyzed. The point of view, which is now widespread in the contemporary Ukrainian Historiography, according to which the total ignorance of the problems of the Ukrainian national statehood by the Soviet historians is affirmed, is regarded as a wrong thesis and isn't shared by the authors of the article. The authors prove, that the idea of the Ukrainian national statehood has been elaborated in the Soviet Historiography during some short periods of its development, so some chronological, theoretical and methodological aspects of this theme have been highlighted in the scientific treatises of the soviet historians. The authors come to the following conclusion: toward the end of the 1990-s the overwhelming majority of the Ukrainian citizens had lack of knowledge of the history of their own national statehood, so that it has had a negative influence on their political culture and national consciousness.